

ТРУДНОЩІ ПЕРЕКЛАДУ АВЕСТИЙСЬКИХ ТЕКСТІВ

Бочарнікова Анна Михайлівна

канд. філол. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

У статті класифіковано і проаналізовано основні типи труднощів, які виникають при перекладі з мови Авести. Визначено джерела виникнення цих труднощів. Також проаналізовано деякі типові помилки, які виникають при практичному здійсненні перекладу.

Ключові слова: переклад, мертві мови, Авеста, текст, семантика.

На сьогодні в українській лінгвістиці відсутні будь-які дослідження мови Авести, а також власне прямі переклади українською мовою частин Авести, що протягом десятиріч створює певний вакуум у вітчизняному сходознавстві. Теоретичні засади перекладу з авестійської мови так само досі не ставали предметом самостійної наукової праці в нашій країні. Зазначені вище факти зумовлюють **актуальність теми** статті.

Мета статті: окреслити коло проблем у галузі авестійської мови, які потребують першочергового розгляду, розпочати їхній аналіз та створити умови для їхнього вирішення.

Об'єктом статті є такі частини Авести, як Гати і Яшти.

Предметом статті виступають семантичні, граматичні та стилістичні особливості вказаних текстів, які ускладнюють їхнє розуміння та здійснення адекватного перекладу.

Наукова новизна зумовлена роботою з оригінальними текстами авестійською мовою, а також застосуванням даних спорідненої перської мови для визначення семантичних характеристик авестійських слів.

Загалом усі труднощі, які виникають при перекладі з як з авестійської, так і з інших мертвих мов, поділяються на дві загальні категорії. До першої належать труднощі, викликані браком розуміння оригінальних текстів, до другої – труднощі передачі вже зрозумілих досліднику думок, виражених мовою оригіналу, засобами своєї рідної або іншої живої мови. За умов належного рівня мовної компетенції при перекладі з живих мов перекладач змушений долати лише труднощі, віднесені нами до другої категорії. Проте при роботі з текстами, укладеними мертвою мовою, подолання цих труднощів можливе лише за умови правильного розв'язання проблемних питань з першої категорії, аналізу яких присвячена ця стаття.

Будь-який дослідник, що розпочинає роботу з текстами авестійською мовою, стикається з широким колом поки що не вирішених проблем. На сьогодні відсутнє чітке визначення хронологічних меж живого функціонування цієї мови, не відомим є також географічний ареал її поширення в різні періоди. Про існування цих ймовірно різних періодів свідчить наявність у межах цієї мови окремого діалекту, яким укладено Гати – гімни, створення яких приписують Заратуштрі. Не відомою є хронологічна та ареальна відстань між цим діалектом і мовою більшості інших частин Авести.

Так само не вирішеним залишається питання належності авестійської мови до західно-іранських або східно-іранських мов. П. Тедеско і А. Мейє схилилися до думки про західно-іранське походження авестійської мови, однак, наприклад, Г. Моргенштерне був переконаний у східно-іранському її походженні [Razi 1989, 16].

Іншою "білою плямою" в дослідженнях авестійської мови є її фонетичний склад. С.Н. Соколов у своїй монографії, присвяченій авестійській мові, наводить багато екзотичних для носіїв слов'янських мов фонем – назалізованих, огублених, палаталізованих тощо. Іранські дослідники одноставно класифікують ці звуки як варіанти звичайних для сучасної перської мови фонем і не фіксують жодного назалізованого звука [Razi 1989, 25].

Оскільки авестійське письмо було створене вже у період, коли відповідна мова була мертвою, і слугувало для точної фіксації священних текстів богослужінь, логічно було б не погодитися з іранськими дослідниками у питанні про можливість різних варіантів написання тих самих звуків. Проте можливо також припустити, що різним чином фіксувалися на письмі не лише основні звуки фонетичного складу мови, але й наслідки фонетичних процесів, таких як асиміляція, дисиміляція та акомодация. Теоретично жерці могли записати різними літерами частково одзвінчені, оглушені чи пом'якшені приголосні, які в ізольованому вигляді не були б концептуально іншими звуками.

Можливо також, що різні знаки позначали серединний та кінцевий варіант написання деяких літер. Авестійську писемність було створено з перероблених знаків арамейського письма. У семітських мовах існує традиція відмінного написання літери вкінці слів. Цікавим та недослідженим є питання про вплив арамейської та інших мовних систем на мову Авести.

Відома також думка про те, що звуків у мові було більше, ніж письмових позначок, і деякі сполучення літер фіксували один звук. Наприклад, сполучення *h* та *r* фіксувало глухий відповідник звука *r* [Соколов 1961, 24]. Можна додати, що повторюване в авестійських словах сполучення *ai* ймовірно було дифтонгом, а не простим поєднанням двох самостійних голосних. Про це свідчать паралелі у сучасній перській мові з дифтонгом *ei*.

Усі зазначені вище питання постають перед дослідником ще до початку роботи з текстом. Відповідь на них покращила б розуміння тексту, або хоча б надала дослідникам певні інструменти для ідентифікації семантики сумнівних місць тексту. Наприклад, можливо було б користуватися лексичними паралелями з мов, що є генетично нащадками синхронних Авесті сусідніх споріднених мовних ареалів. Порівняння значень похідних від одного слова в кількох іранських мовах надало б детальнішу інформацію про семантичні можливості слова.

Після початку читання оригіналу Авести та зіставлення його з небагатьма наявними перекладами російською мовою постає ще ряд питань, багато з яких є актуальними для сприйняття будь-якого хронологічно віддаленого тексту.

Першою проблемою, що постає перед дослідником, є історичні зміни у значеннях слів. Джерелами для укладання словників авестійської мови слугували середньоперські коментарі до Авести, створені зороастрійськими жерцями. Переважна більшість середньоперських слів мають дуже подібні за формою відповідники в авестійській мові, і природно, жерці вважали їх тотожними. Це не дивно, оскільки навіть сьогодні лінгвісти з академічною освітою так само змішують факти, що відносяться до синхронії з фактами, які належать до діахронії. Однак з плином часу слова, продовжуючи функціонувати в мовленні, змінює свої значення.

Істотність таких змін яскраво демонструє перська поетична традиція, історія якої нараховує близька тисячі років. У перських віршах класичної доби можна побачити сотні слів, які існують у незмінній формі й у сучасній мові, проте у середньовічних поетичних творах вони мають інші значення. Наприклад, слово *šodan* зараз означає "ставати", а в класичних творах – "йти". Слово *gend*, широко відоме з творів Гафеза у значенні "суфій", у сучасному мовленні означає поєднання значень російських слів "гулящий" та "проходимец". І коли п'ятсот років можуть спричинити такі радикальні семантичні зміни, можна лише уявити собі, що здатна зробити зі словом тисяча років.

В текстах Авести ми теж бачимо свідчення змін у семантиці слів. Наприклад, в авестійській версії міфу про створення світу Ахура Мазда створив сім земель або країн, до першої з яких, батьківщини аріїв, уособлення зла Ангра Маїнью додав недолік у вигляді великої кількості червоних драконів (за одними перекладами) або великої кількості змій рудого кольору (за іншими перекладами). Джерелом суперечливих перекладів є авестійське сполучення *aži dahāka*, що в оригіналі означає "змій, що кусає", тобто, ймовірно, отруйний. У спорідненій сучасній перській мові відбулася лексикалізація цього словосполучення, і сьогодні воно звучить як *eždehā* та означає "дракон".

Іншою перешкодою для правильного розуміння авестійських текстів є полісемія авестійських слів, а також полісемія граматичних слівформ та конструкцій. Чим менше коренів слів наявно у мові, тим вони багатозначніші – це мовна універсалія.

Навіть авестійську номінацію Бога – словосполучення Ахура Мазда – можна перекласти двома способами. Авестійський корінь *dā* означає "створити" або "знати", *maz* означає "багато". У зв'язку з цим словосполучення перекладається повністю як "господь мудрий", або "господь всетворитель". В умовах значної віддаленості живого функціонування авестійської мови в часі на сьогодні без проведення окремого дослідження важко визначити, які з таких коренів справді репрезентують явище полісемії, а які є омонімами. На користь припущення про можливість існування давньої омонімічної пари коренів, згодом однаково записаних як *dā*, говорить те, що у спорідненій сучасній перській мові похідні від цих коренів представлені у дещо різній формі. Наявне застаріле слово *dādār* зі значенням "творець" з корнем *dād* і слово *dānestan* з корнем *dān* у значенні "знати". Присутність літери *n* після *ā* у перській мові регулярно відповідає назалізованому *ā* в авестійській мові. У перському слові ж зі значенням "творець" жодних ознак колишньої назалізації нема. Тому існує можливість того, що в далекому минулому були два корені, один з назалізованим, а другий – зі звичайним довгим звуком *ā*, і з часом внаслідок зменшення назалізації ці два кореня стали вимовлятися однаково.

Окрім семантичної полісемії, справжня вона, чи ні, в авестійській мові постійним джерелом ускладнень при читанні текстів є граматична полісемія. Закінчення різних відмінків слів у різних родах та числах можуть збігатися і залежать не тільки від відмінка, роду та числа, але й від типу закінчення основи слова. Таких типів відмінювання в авестійській мові дуже багато. У "Граматичі авестійської мови" іранського автора Х. Разі міститься шістдесят дев'ять пунктів, присвячених відмінюванню різних типів слів [Razi 1989, 86–189].

Праці, опубліковані у колишньому Радянському Союзі, не демонструють такої докладності. У зв'язку з цим робота російських фахівців, які не мали можливості користування іранськими джерелами, над авестійськими текстами нагадує роботу над текстами, укладеними мовою органічно-активного типу – тобто дослідник добре розуміє, про яку дію йдеться в тексті, але не впевнений щодо того, хто над ким і в який спосіб цю дію виконує.

Звуження значення слів також спричиняє помилки у розумінні текстів. Проте випадки цього явища звичайно залишаються не поміченими дослідниками. Як правило, цей процес відбувається наступним чином. У наявних словниках авестійської мови та коментарях до текстів певне слово має одне чи кілька значень, однак у часи живого функціонування авестійської мови слово мало окрім зазначених у джерелах ще одне чи більше значень, в одному з яких і було вжито в тексті й помилково витлумачено нащадками й відповідно перекладено перекладачем.

Практичні приклади зникнення одного зі значень слів ми можемо повсякчас спостерігати в перській мові. Наприклад, зараз слово *nām* означає "ім'я", а ще сто років назад означало також "честь", те, що зараз називають сполученням "добре ім'я". Природно, що в авестійській мові також повинні були відбуватися такі процеси. Зниклі значення можна відслідкувати, проаналізувавши застигли вирази та словосполучення у споріднених мовах або зрозуміти з суми схожих контекстів, у яких було вжито слово.

Іншою серйозною проблемою, яка певним чином залишається поза увагою дослідників є ймовірна наявність у давніх текстах взагалі та в Авесті зокрема різних видів фразеологізмів. Праць, присвячених аналізу фразеологізмів у текстах, укладених мертвими мовами, на сьогодні дуже мало. І якщо, наприклад, стосовно біблейських текстів це питання є відносно опрацьованим, то щодо Авести та інших давньоіранських текстів воно залишається відкритим.

При аналізі наявних перекладів авестійських текстів (так само, як і при аналізі менш давніх іранських текстів, таких як твори перської класичної поезії) одразу впадають у вічі дві особливості, які віддаляють переклади від оригіналів. Перша з них – це стилізація перекладів "під старовину", яка ілюструє звичайну логічну помилку: змішання явищ, що належать до категорії синхронії, з явищами, що відносяться до діахронії. Тексти, які на сьогодні є старими та архаїчними, укладалися живою та сучасною для автора мовою. А оскільки переклад має доносити до читача максимальний відсоток смислу оригінального тексту по можливості без привнесення перекладачем інформації, якої текст не містив, то стилізація під старовину доречна лише у разі, коли автор тексту свідомо користувався застарілими для свого часу виразами. Наприклад, іранський поет Шагріяр писав вірші, стилістично наближені до віршів Гафеза, який жив на шість століть раніше.

Іншим спільним недоліком перекладів давніх текстів є заміна перекладу на транслітерацію або транскрипцію, що робить переклад незрозумілим для неспеціалістів. Такі переклади не виконують свою головну роль – не доносять інформацію до читача. Наведемо як приклад уривок з російського перекладу авестійського Гормозд-яшту, зробленого професором І.М. Стеблін-Каменським:

*Когда, о Заратуштра,
Ты сокрушишь захочешь...
И кавиев-тиранов,
И злобных карапанов...* [Авеста 1990, 15]

Безумовно, такий пасаж є зрозумілим для іраністів, яким відомо, що кавії та карапани – це просто царі та жерці. А для освічених людей, які обрали іншу спеціалізацію, ці рядки позбавлені чіткого смислу. Навіть центральний концепт зороастрійської релігії – сполучення Ахура Мазда, яке одноставно перекладається дослідниками як ім'я власне, у текстах демонструє ознаки, спільні з загальними назвами, і тому може бути перекладеним, а не транслітерованим.

У перекладі Ахура Мазда звучатиме як Мудрий Господь або Господь-Творець. Навіть якщо сприймати ці слова як ім'я власне, то в іранських мовах імена невіддільні від своїх занчень, на відміну від словянських мов, у яких багато імен втратили прозору етимологію. В авестійських текстах часто зустрічаються рядки, в яких написано *Мазда Ахура*, тільки *Ахура*, тільки *Мазда* або взагалі між словом *Мазда* і словом *Ахура* розташовано від одного до двадцяти двох слів з речення. Наприклад, у тексті Гата № 46 [Gāthā 1980, 202–279], який складається з 20 строф, майже в кожній з яких Заратуштра звертається до Ахури Мазди, форма *Ахура Мазда* не зустрілася жодного разу, окремо *Ахура* – двічі, окремо *Мазда* – 4 рази, *Мазда Ахура* – двічі, поєднання зпочатку слова *Мазда*, а потім *Ахура*, між яким стоїть інше слово – 4 рази, поєднання спочатку *Мазда*, потім *Ахура*, між якими розташовано 2 і більше слів – 6 разів. Отже, як бачимо, *Ахура Мазда* як ім'я власне – умовність, викликана середньоперською формою *Гормозд*.

Таким чином, основними джерелами труднощів, які навіть за умови володіння мовою у досяжному для дослідників обсязі, стають на заваді правильному розумінню змісту авестійських текстів, є історичні зміни у значеннях слів, полісемія авестійських коренів, збіг зовнішньої форми різних граматичних явищ та неідентифіковані ідіоматичні фразеологічні словосполучення.

В статье классифицированы и проанализированы основные типы трудностей, которые возникают при переводе с языка Авесты. Определены источники возникновения этих трудностей. Также проанализированы типичные ошибки, которые возникают при переводе.

Ключевые слова: перевод, мёртвые языки, Авеста, текст, семантика.

In this article the main types of difficulties appearing during the translation of the Avestian texts having been analyzed and the sources of such difficulties having been defined. Typical mistakes having place in the Avestian translation practice are also analyzed.

Key words: translation, dead languages, Avesta, text, semantics.

Література:

1. *Авеста: Избранные гимны* / Пер. с авест. и коммент. И.М. Стеблин-Каменского. – Душанбе: Адиб, 1990.
2. *Соколов С.Н. Авестийский язык* / Соколов Сергей Николаевич. – М.: Изд-во вост. лит., 1961.
3. *Соколов С.Н. Язык Авесты* / Соколов Сергей Николаевич. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1964.
4. *Gāthā: Sorudhāye Zartošt / tarj. va tafsir* F. Azarğoşasb. – Tehrān: Foruhar, 1359 (1980).
5. *Razi H. Dasture zabāne avestāyi. J. 2: Dastur / Razi Hāšem.* – Tehrān: Foruhar, 1368 (1989).